

Платонов Борис Олексійович
доктор технічних наук,
старший науковий співробітник, професор
кафедри мистецтвознавчої експертизи
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв, оцінювач
boris.platonov@gmail.com

АНАЛІЗ ПРИБУТКОВОСТІ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА

Серед значної частини дослідників ринків творів мистецтва, оцінювачів поширена думка, що інвестування у твори мистецтва є найбільш ефективним, що воно практично аналогічно грошовим інвестиціям. **Мета роботи** – перевірити, наскільки це відповідає дійсності. **Методологія.** На базі моделі поведінки в часі вартості грошового депозиту, покладеного в банк, застосований відомий оцінювачам прийом, який дає змогу розрахувати прибуток від рухомого майна за аналогією з прибутком від грошового депозиту. Як відправні для розрахунку були використані дані загальновідомих продажів найдорожчих картин, а також усереднені дані про продажі, оприлюднені в працях аналітиків художніх ринків. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що у визначенні вартості був застосований теоретично найбільш ефективний варіант розрахунку прибутку (який рідко застосовується), коли накопичення базується на неперервному нарахуванні на депозит складних відсотків. Математична модель, що описує такий варіант, істотно прискорила проведення необхідних розрахунків, а в підсумку дала можливість полегшити спільну інтерпретацію результатів початкових і топових значень вартостей творів мистецтва. **Висновки.** Проведені розрахунки показали, що уявлення про рівнозначність інвестування у твори мистецтва інвестуванню грошима є хибним. Тільки для незначної частки – не більше за 15% від усієї маси творів, які обертаються на ринку – можна очікувати ефективності інвестування, аналогічного інвестуванню грошима. Тільки близько 4% творів через тривалий період після створення (біля 100 років) можуть потрапити у світовий ТОП найдорожчих. Осмислення отриманих результатів допоможе оцінювачам та аналітикам художніх ринків творів мистецтва коректніше вибудувати аналогії для різних форм інвестування.

Ключові слова: твори мистецтва, інвестування, прибуток, вартість у часі банківського депозиту, ризики зміни вартості творів мистецтва.

Платонов Борис Алексеевич, доктор технических наук, старший научный сотрудник, профессор кафедры искусствоведческой экспертизы Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств, оценщик

Анализ доходности произведений искусства

Среди значительной части исследователей рынков произведений искусства, оценщиков распространено мнение, что инвестирование в произведения искусства является самым эффективным, что оно практически аналогично денежным инвестициям. **Цель работы** – проверить, насколько это соответствует действительности. **Методология.** На базе модели поведения во времени стоимости денежного депозита, положенного в банк, был применен известный оценщикам прием, который позволяет рассчитать прибыль от движимого имущества по аналогии с прибылью от денежного депозита. Как отправные для расчета были использованы данные общеизвестных продаж самых дорогих картин, а также усредненные данные о продажах, опубликованные в работах некоторых аналитиков художественных рынков. **Научная новизна** работы заключается в том, что при определении стоимости был применен вариант расчета прибыли, теоретически наиболее эффективный, но применяемый крайне редко, когда рост накопленных базируется на непрерывном начислении на депозит сложных процентов. Математическая модель, описывающая такой вариант, существенно ускорила проведение необходимых расчетов, а в итоге облегчила совместную интерпретацию результатов начальных и топовых значений стоимостей произведений искусства. **Выводы.** Проведенные расчеты показали, что представление о равнозначности инвестирования в произведения искусства инвестированию деньгами в большинстве случаев является ошибочным. Только для незначительной доли – не больше 15% от всей массы произведений, обращающихся на рынке – можно ожидать эффективности инвестирования, аналогичного инвестированию деньгами. И только около 4% произведений через длительный период после создания (около 100 лет) могут попасть в мировой ТОП самых дорогих. Осмысление полученных результатов поможет оценщикам и аналитикам рынков произведений искусства корректнее строить аналогии для разных форм инвестирования.

Ключевые слова: произведения искусства, инвестирование, прибыль, стоимость во времени банковского депозита, риски, изменения стоимости произведений искусства.

Platonov Borys, D.Sc. in Technical sciences, appraiser, professor of the Expert appraisal of art chair, National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts

Fine art profitability analysis

Purpose of Article. Among significant part of the society it is widely believed that investing in artwork is very effective, almost equivalent to monetary investment. The aim of the work is to check whether this is true. **Methodology.** Based on the model of cash deposit value growth in time, the author uses the method, well-known to appraisers, that allows to calculate the profit from movable property by analogy with the profit from a bank deposit. The basis for calculations is the data on the sale of the most expensive four paintings, as well as the averaged data on the sales of paintings published in some sources. **Scientific novelty.** The scientific novelty of the work lies in the fact that in determining the value the author has used the most effective option of profits for the calculation. However, it used very rarely. The mathematical model, used in the work has allowed to significantly simplify carrying out various calculations that in the end ensured mutual graphical interpretation of the results of the initial and top values of the values of

paintings. **Conclusions.** The calculations showed that the idea of the equivalence of investing in artwork to monetary investing is in most cases incorrect. Only from a small percentage, no more than 15%, of the total weight of works, traded in the market, you can expect the efficiency of investing equivalent to monetary investing, and only about 4% of works over a long period after the creation (about 100 years) can become the world TOP of the most expensive ones.

Keywords: artwork, investing, profit, the cost of bank deposit, risks, changes in the value of works of art.

Актуальність теми дослідження. Роздумам про суть цінності творів мистецтва та їх можливу оцінку присвячені праці численних дослідників різних галузей знань: філософів, психологів, культурологів [8; 12; 13; 14]. Аналітики ринків творів мистецтва і оцінювачі також замислюються про закономірності процесів, що там відбуваються, та про їх невідповідність характеристикам звичайних ринків. Адже такі відмінності добре відомі й на них, наприклад, вказує П.Доссі [2]. З іншого боку, постійно мусується ідея, що інвестування в твори мистецтва є найвигіднішою сферою примноження капіталу, а топові твори мистецтва є своєрідним еквівалентом грошей [2; 3; 11]. Спробуємо проаналізувати, якою мірою ці уявлення відповідають реальному життю. Пам'ятаючи загальновідомий вислів, що приписується відомому хіміку Д.І. Менделєєву "Наука починається там, де починаються вимірювання", для проведення аналізу вказаних уявлень скористаємось інструментами, які застосовують оцінювачі майна, прогнозуючи майбутню вартість об'єктів оцінки. Популярним при цьому є прийом, що в рамках витратного підходу пов'язаний з розрахунком зміни в часі прибутку від грошового депозиту, покладеного в надійний банк.

Існують різні варіанти розрахунку цього прибутку, але теоретично найвигіднішим з них є той, що передбачає накопичення прибутку при неперервному нарахуванні складних відсотків на депозит. Формула, що визначає зростання вартості депозиту для такої дисципліни нарахування відсотків, має вигляд

$$S^n = S_0 e^{pn/100} \quad (1),$$

а задача його знаходження в загальному вигляді формулюється так [1]: "В банк вноситься на депозит первісний вклад величиною S_0 грошових одиниць. Банк виплачує щорічно $p\%$ річних. Необхідно визначити розмір вкладу S^n через n років. Для більшості *інвесторів, неохочих до ризиків* (виділено нами), зростання вартості депозиту, покладеного за умовами відповідно формулі 1, є найбільш бажаним. Сам закон зміни вартості, що описується формулою 1, в математиці називається експоненціальним". На практиці оцінювачами при знаходженні S^n розглядаються ще й різноманітні ризики, які можуть суттєво зменшити його розмір, але в подальших розрахунках для "неохочих до ризиків інвесторів" буде врахований тільки фактор ризику від інфляції. Перевіримо розрахунками, в якій мірі може бути задоволена прибутком категорія "неризикуючих" інвесторів.

Нагадуємо, що далеко не всі твори мистецтва, які попадають на ринок, приносять прибуток. Є різні погляди на "успішність" на ринку творів мистецтва, яка пов'язана з існуванням прибутку від володіння ними та його величиною. Їх можна знайти, наприклад, в [8; 9; 11; 13] та багатьох інших роботах. Нам представляються як найбільш узагальнюючі дані, наведені у книжці відомого арт-консультанта з Німеччини П. Доссі: "Якщо виходити з того, що мистецтво в середньому приносить прибуток в 5-8 % річних, лише один відсоток пропозицій мистецького ринку досягає прибутковості 20%, ще 4 відсотки – більш як 10%, наступні 5 відсотків – більш як 5%, 5 відсотків – до 5%, для 20 відсотків продаж з прибутком – справа нереальна, а 65 відсотків що залишились – збиткові" [2, 47]. Чи так воно є насправді стверджувати важко, адже жодне з проаналізованих нами джерел не містить подібної комплексної стратифікації прибутків. Але величину середньорічного росту в 20% для творів сучасного мистецтва можна зустріти, наприклад, й в [11], а величини середньорічного росту близького до 5% описані в [9].

На підставі даних П.Доссі (назвемо їх "розподілом Доссі") проаналізуємо можливий ріст вартості творів мистецтва різної прибутковості. Для цього побудуємо таблицю 1, в яку внесемо результати зроблених за формулою 1 розрахунків, вважаючи, що первісний вклад дорівнює одній умовній грошової одиниці, тобто $S_0=1$. Розрахунок зростання вартості депозиту згідно з "розподілу Доссі" зроблено для п'ятирічного періоду по кожній групі відсоткового показника прибутку (таких груп шість, помічені відповідними римськими цифрами). Показники шостої групи (VI) не досліджуються через їх збитковість, для четвертої (IV) групи (до 5%) – розмір збільшення умовно обирається як 3%, для п'ятої (V) групи "продаж з прибутком – справа нереальна [2,47]" – як 1%. Розмір відсотків груп (I – III) відповідає наведеним П. Доссі. Розмір $p\%$ річних для розрахунку обирається з колонки 3 Таблиці 1.

Наукова новизна. Для проведення подальшого аналізу на підставі Таблиці 1 побудуємо графічну модель (Рис.1) з п'ятьох експонент, кожна з котрих відповідає даним строк таблиці, означених римськими цифрами від I до V (відповідно номерів груп колонки 1 таблиці). По вісі ординат на цьому графіку (вверх) відкладені значення S^n , а по вісі абсцис (праворуч) відкладені відповідні роки (від першого до п'ятого), для яких був проведений розрахунок прибутку.

Сімейство експонент, наведене на Рис. 1, графічно ілюструє накопичення за п'ятирічний період п'ятьох одиничних депозитів, одночасно покладених у банк під різні відсотки. Усі експоненти Рис.у 1 виходять з однієї точки $S^n = S_0=1$ та зростають залежно від розміру відсотків, які нараховуються на кожний вклад. На графіку додатково нанесені дві точки t_1 й t_2 , які мають додати, що за допомогою наведеної моделі досить просто отримати орієнтовне значення S^n у будь який точці абсциси (в наведеному випадку це значення S^{t_1} або S^{t_2} , їх різниця і навіть значення S^n в проміжках між кривими сімейства,

коли розмір відсотку зростання не буде дорівнювати величинам "розподілу Доссі"). Природно, що експоненти моделі можуть бути подовжені у правий бік за межі дослідженого п'ятирічного періоду.

Таблиця 1

Зростання вартостей депозитів відповідно до "розподілу Доссі"

Номер групи	Відсоток в спектрі	Збільшення, р% річних	$S^1, n = 1$	$S^2, n = 2$	$S^3, n = 3$	$S^4, n = 4$	$S^5, n = 5$
Перша (I)	1%	20%	1,22	1,49	1,82	2,23	2,27
Друга (II)	4%	10%	1,11	1,22	1,35	1,49	1,65
Третя (III)	5%	5%	1,05	1,11	1,16	1,22	1,28
Четверта (IV)	5%	3%	1,03	1,06	1,09	1,13	1,16
П'ята (V)	20%	1%	1,01	1,02	1,03	1,04	1,05
Шоста (VI)	65%	збиткові					
Середня	-	для 5/8%%	1,05/1,08	1,11/1,17	1,16/1,27	1,22/1,38	1,28/1,49

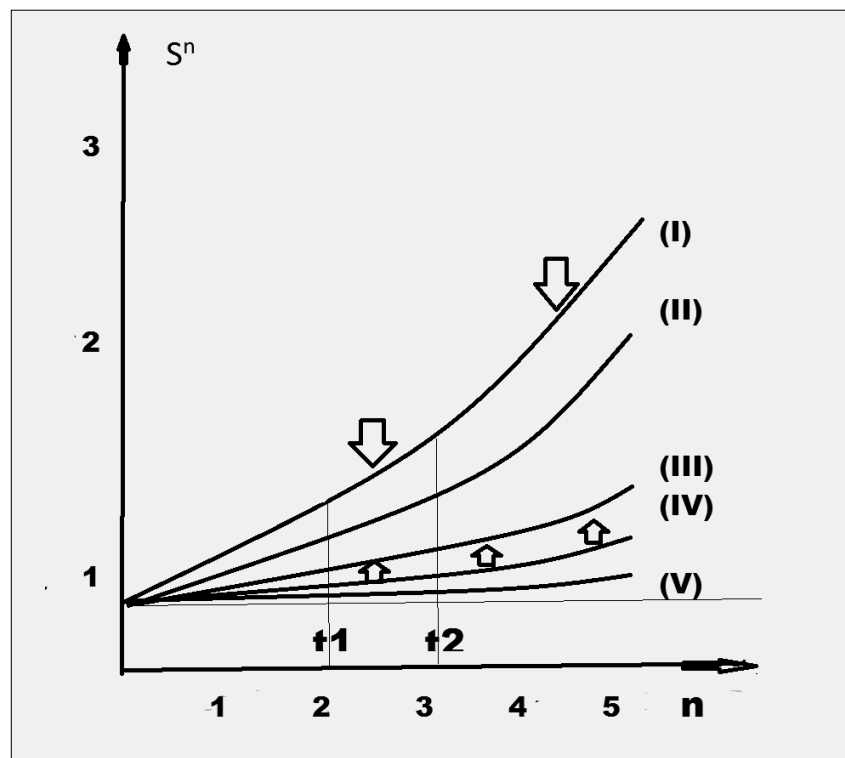

Рис. 1. Графічна модель змін S^n згідно з "розподілом Доссі"

Конкретне значення показників зміни вартості депозиту на підставі моделі можна визначити, підставивши в S_0 замість одиниці реальну величину його первісної вартості. Наприклад, якщо $S_0 = 1000$ грошових одиниць, номер групи II (більше 10%), $n = 5$ (через 5 років) то оціночна вартість такого твору мистецтва може скласти $S^5 = 1650 (1000 * 1,65)$ грошових одиниць. За вимогами більшості стандартів оцінки, наприклад МСО, RICS та ін. [6; 7], для творів мистецтва визначається не ринкова, а оціночна (fair value) вартість.

Аналіз за п'ятирічний період моделі "розподілу Доссі" з урахуванням індексу інфляції грошей, який знижує розмір прибутку, ймовірно, дасть часткову відповідь на питання – в який мірі твори мистецтва можна вважати еквівалентом грошей? Для індексів інфляції притаманних "європейській традиції (the European Tradition)" [12], ця величина в середньому знаходиться в районі 3%, наприклад, для США, Англії, Канади [2]. Враховуючи цю величину можна зробити висновок, що в цих країнах 15% творів мистецтва (експоненти груп з номерами I–IV, прибуток від яких перебільшує 3%), можна вважати еквівалентними грошам, – від них можна очікувати прибуток не менший, ніж від вкладеного грошового депозиту. В Україні, де індекс інфляції, наприклад, 2016 року складає біля 11%, про еквівалентність грошам можна говорити тільки для 5% (експоненти груп з номерами I–II, прибуток від яких перебільшує 11%) творів мистецтва.

Загальний висновок по "розподілу Доссі": для різних країн прибуток від інвестування в твори мистецтва є далеко не еквівалентним прибутку від банківських депозитів, які вважаються прийнятними для інвесторів, "несхильних до ризиків". Еквівалентності в середньому можна очікувати тільки від 5-15% інвестицій. Можливо, справа в тому, що був проаналізований не дуже довгий, тільки п'ятирічний, період? Адже

дослідники ринків творів мистецтва, серед яких, наприклад, дуже відомі й авторитетні автори, посилення на роботи яких наведені в бібліографії [2;3;8;10], стверджують, що інвестування в твори мистецтва слід розглядати як довгострокове (зазвичай цей термін досить довгий, не менш як десять років) вкладення інвестором грошей з очікуванням у майбутньому прибутку.

Перевіримо розрахунками, наскільки це може відповідати дійсності. Для проведення аналізу, щоб мати додаткову впевненість у надійності результатів, залучимо дані по деяким найдорожчим об'єктам, що були продані на світових ринках творів мистецтва за останні роки. В мережі Інтернет є багато сайтів з інформацією про такі продажі, скористуємося даними, що були оприлюднені в статті Катерини Васильєвої на сайті [4]. Для розрахунків застосуємо формулу 2, що перетворена з формули 1 й фактично є формальним записом наступної задачі: "Якими мусили б бути відсотки на банківський депозит p , щоб за період n від часу створення до часу продажу ціни на них S_n досягли величин, за які вони були продані?". Отож:

$$p = 100 \ln (S^n / S_0) / n \quad (2),$$

де усі змінні вже описані для формули 1 раніше, а \ln є символом натурального логарифму.

Для розрахунків умовно приймаємо $S_0 = 1000$ дол. США. В принципі, для кожної з залучених для аналізу картин, наприклад, на підставі "моделі трьох активів" [5] могла би бути розрахована конкретна величина S_0 . Але наразі подібна точність не є потрібною через велику різницю (майже в 1000 разів) величин S_0 та S^n .

В нижченаведену таблицю 2 зведені автори, назви, роки створення й продажу, ціни чотирьох картин, проданих в XXI сторіччі на відкритих торгах й за договором [6]. Назвемо умовно цю вибірку з чотирьох картин TOP4. Цікаво, що твори, продані "за договором", як правило, є дорожчими тих, що продані на аукціонах. Пояснення цього феномена у нас немає.

Таблиця 2

Дані TOP4 відомих картин, проданих в 2012- 2016 рр. [4]

Тип торгів Найменування	За договором		Відкриті аукціони	
	Художник, назва роботи	Поль Гоген "Коли весілля"	Поль Сезанн "Гравці в карти"	Пабло Пікассо "Оголена, зелене листя й бюст"
Рік створення – рік продажу	1892 – 2016	1890 – 2012	1932 – 2016	1895 – 2012
Різниця між роками створення й продажу (n)	124	116	78	117
Сучасна ціна твору, млн. дол. S^n	300	250	106,5	120
Відсоток банківського депозиту (p)	10,17	10,19	14,84	10,00

Дані Таблиці 2 дають підстави зробити деякі дуже цікаві висновки. По-перше. Слід констатувати правоту тих, хто стверджує про потрібність довгостроковості вкладу. Розрахунок дає уявлення про довготу строку – за даними Таблиці 2 вона має нараховувати близько ста (78–124) років. Чи погодяться інвестори на такий строк? По-друге. Розмір відсотку банківського депозиту по TOP4 (p) високий (10 – 15%). Подібний же відсоток (мається на увазі менша його межа -10 %) є присутнім (група II) і в "розподілі Доссі". Потрете. Відомо, що розмір річного відсотку по банківських депозитах є досить сталим й таким, що прагне до зменшення, але різним в різних країнах. Наприклад, в країнах "європейської традиції" [12] цей відсоток складає 1-2%%, в Україні він зараз є в районі 5%. Враховуючи ці міркування, треба зробити висновок, що існують твори мистецтва, інвестування в які значно вигідніші прибутку від депозитного вкладу.

Висновки. Підсумовуючи наведене, слід констатувати, що ні "розподіл Доссі" для початкового періоду появи творів мистецтва на ринку, ні дані топових продажів творів (TOP4) не дають підстав їх ототожнити з дією найефективніших банківських механізмів отримання грошового прибутку – на початковому етапі ці механізми можуть вигравати, а на довгостроковому втрачати. Але саме уявлення про повну аналогічність поведінки вартості грошей і творів мистецтва, на наше глибоке переконання є хибним. Можна таке стверджувати, як показав проведений аналіз, тільки для незначної частки, від 5 до 15 відсотків, творів на ринку (залежно від ризиків, властивих конкретній країні).

Ще одна думка. Медіанна експонента кривих, сконцентрованих на Рис. 1 в області, обмеженій знизу й зверху вертикальними стрілками (відповідає 10% росту прибутковості – група II), показує майже повне співпадіння з розміром більшості відсотків, наведених в нижньої стрічці Таблиці 2. Цей

факт підводить до думки, що з великою вірогідністю не більше 4% творів мистецтва (як в Таблиці 1), які обертаються на художніх ринках, здатні принести прибутки, схожі з ТОП 4.

Правда, щоб хоча би приблизно й заздалегідь окреслити, якими конкретно будуть ці твори, треба поглянути на них, як на це вказує низка дослідників, крізь призму аксіологічної цінності. Ось що пише про це Рената Таньчук, коли розмірковує про цінність колекції: "Сфери справжнього шедевру – це царини досконалості й знання. Сфера справжнього шедевру – це царина "політики досконалості", в якій ми торкаємось фундаментальних соціальних цінностей, що стосуються "доброго" й "поганого", а також "високого" й "низького"... В свою чергу, зона справжнього артефакту є сферою "політики знання", що стосується "істинного" та "помилкового", причому "істинність" чи "помилковість" розглядаються відповідно до існуючих стандартів. Об'єкти, які класифікують як справжні артефакти, мають такий статус в силу колективного переконання в тому, що вони містять в собі "знання про світ, що розкривається шляхом використання інтелектуально коректних технік й процедур" [8, 279]. Й ще: "Об'єкти, що відносяться до справжнього шедевру, мають високу грошову цінність... До сфери справжнього артефакту відносяться об'єкти, що вважаються "справжніми" (sincere), "автентичними" (genuine), культурно "істинними" (culturally true)" [8, 278].

Література

1. Высшая математика для экономистов / Н.Ш. Кремер и др.]; под ред. проф. Н.Ш. Кремера.- 3-е изд. – М.: ЮНИТИ – ДИАНА, 2007.
2. Досси П. Продано! Искусство и деньги / Досси П. – СПб.: Лимбус Пресс, ООО "Издательство К.Тублина", 2011. – 288 с.
3. Жюдит Бенаму-Юэ. Цена искусства [пер. с фр. Ю. Гинзбург]. – М. : АРТМЕДИА ГРУП, 2008. – 159 с. : 15 л. ил.
4. Катя Васильева. 15 самых дорогих картин в мире Электронный ресурс / Катя Васильева. – Режим доступа: <https://art-holst.com.ua/samie-dorogie-kartiny>.
5. Платонов Б.О. Модель трех активов как эффективный инструмент оценщика в анализе стоимости культурных ценностей / Платонов Б.О. // Культура і Сучасність: альманах. – К. : Міленіум, 2013. – №2. – С. 96–102.
6. Профессиональные стандарты оценки RICS. Январь 2014 года. Включает текст международных стандартов оценки МСО.- Режим доступа: Электронный ресурс. www.rics.org/standards.
7. Про затвердження Інструкції про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України / Н А К А З Міністерства культури і мистецтв України від 13.07.98 №325 (зі змінами) / Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0496-98>.
8. Рената Таньчук. Искусство коллекционирования. Коллекционирование как форма культурной активности / пер. с польск. М.В. Григорьева / Рената Таньчук. – Х.: Изд-во "Гуманитарный центр", 2016. – 372 с.
9. Руководство по инвестированию на рынке предметов искусства / С. Скатерщиков, В. Кориневский, О. Яковенко, К. Пихлер, Т.Цимке, Н. Хансен. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 224 с.
10. Торнтон С. Семь дней в искусстве / Сара Торнтон; пер.с англ. А.Обрадович. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2014. – 352с
11. Хук Ф. Завтрак у Sotheby's: Мир искусства от А до Я / Филип Хук; пер. С англ. В.Ахтырской. – СПб.: Азбука, Азбука-Артикус, 2015. – 416с.:ил. – (Арт-книга).
12. Pearce Susan M. On collecting. An Investigation into Collecting in the European Tradition, "The Collecting Cultures Series", London – New – York, 1995.
13. Robert Cumming. Art. – London, New York, Munich, Melbourne, and Delhi, 2005.
14. Thompson Michael. Rubbish Theory. – Oxford – New York – Toronto, 1979.

References

1. Kremer, N. Sh. (Eds.). (3rd ed.). (2007). High mathematics for economists. Moscow: UNITI – DIANA [in Russian].
2. Dossi, P. (2011). Sold! Art and Money. SPb.: Limbus Press [in Russian].
3. Benhamou-huet, J. (2008). Art Business. (Yu. Ginzburg, Trans.). Moscow: ARTMEDIA GRUP [in Russian].
4. Vasileva, K. (03 May, 2016). 15 the most expensive pictures in the world. Retrieved from <https://art-holst.com.ua/samie-dorogie-kartiny> [in Russian].
5. Platonov, B. O. (2013). The Model of the three actives as the effective instrument of an appraiser in the analysis of the value of cultural works. *Kultura i Suchasnist*, 2, 96 – 102 [in Ukrainian].
6. Professional standards of appraising RICS. (2014, January). Included the text of the international standards of appraising MSO. Retrieved from www.rics.org/standards [in Russian].
7. Order of the Ministry of Culture and Arts №325 from 13.07.98 "On the fixing of the instruction on the order of the defining of the appraised and insurance value of the objects of the Museum Fund of Ukraine". Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0496-98> [in Ukrainian].
8. Tanchuk, R. (2016). Art of collecting. Collecting as a form of cultural activity. (M. Grigoreva, Trans.). Kharkiv: "Gumanitarnyy tsentr" [in Ukrainian].
9. Skatershchikov, C. & Korinevskiy, V. & Yakovenko, O. & Pikhler, K. & Tsimke, T. & Khansen, N. (2006). The Instruction of the investment in the market of the artworks. Moscow: Alpina Biznes Buks [in Russian].
10. Tornton, S. (2014). Seven days in Art. (A. Obradovich, Trans.). SPb.: Azbuka, Azbuka-Attikus [in Russian].
11. Hook, Ph. (2015). Breakfast at Sotheby's: World of Art from A to Z. (V. Akhtyrskay, Trans.). SPb.: Azbuka, Azbuka-Artikus [in Russian].
12. Pearce, S.-M. (1995). On collecting. An Investigation into Collecting in the European Tradition, "The Collecting Cultures Series". London – New – York [in English].
13. Cumming, R. (2005). Art. London, New York, Munich, Melbourne, and Delhi [in English].
14. Thompson Michael. (1979). Rubbish Theory. Oxford – New York – Toronto [in English].

Стаття надійшла до редакції 13.02.2017 р.